

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

ТИЩЕНКО Людмила Тихонівна

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНЕ ПОЛЕ З'ЯСУВАЛЬНОСТІ
В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ МОВІ

Ю.02.01 - російська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1994

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100313948

Дисертація є рукописом.

Робота виконана на кафедрі російської мови Українського державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

- Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор
Брицин Віктор Михайлович
- Офіційні опоненти – доктор філологічних наук, професор
Озерова Ніна Григорівна
– кандидат філологічних наук
Казимирова Ірина Андріївна
- Провідна організація – Черкаський державний педагогічний
інститут

Захист відбудеться "23" зучня 1994р. о 14³⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К ІІЗ.ОІ.ОЗ в Українському державному педагогічному університеті ім. М.П.Драгоманова /252030, м.Київ-30, вул. Пирогова, 9/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Українського державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

Автореферат розіслано "21" листопада 1994р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради Вишневу Г.П.Вишневська

Актуальність дослідження. Реферована дисертація присвячена дослідженню семантико-синтаксичного поля з'ясувальності як системно-структурного об'єднання різних за формою синтаксичних одиниць /з'ясувальних конструкцій/, що виражають одну понятійну категорію.

Вивчення моделі поля з'ясувальності викликане прагненням осмислити мову як об'єкт із системою зв'язків і відношень між елементами структури. Дослідження мови як системи неможливе без реалізації двопланового принципу її аналізу / "від форми до семантики" і "від семантики до форми"/, що підкреслюється багатьма мовознавцями /Ю.Д.Апресян, Н.Д.Арутюнова, В.В.Богданов, О.В.Бондарко, В.М.Брицин, І.Р.Вихованець, В.Г.Гак, Г.О.Золотова, Н.Ю.Шведова та ін./ і що заслуговує на увагу з теоретичного і практичного погляду.

Про визнання важливої ролі з'ясувальних конструкцій у системі мови свідчить те, що вони неодноразово ставали предметом різних досліджень /Н.С.Верниковська, 1975, 1978; Г.А.Волохіна, 1972, 1976; О.М.Іваніщева, 1988; С.Г.Ілленко, 1964; Т.А.Колосова, 1975, 1979, 1980; С.В.Крамських, 1984; В.І.Краоних, 1970, 1971, 1980; С.Є.Крющков і Л.Ю.Максимов, 1960; М.Кубик, 1968; Г.О.Матліна, 1968, 1971; Л.О.Месеняшина, 1983; В.Б.Павлюкович, 1973; З.П.Петрова, 1965; Н.М.Чайковська, 1988; М.І.Черемісіна, 1962; Г.Д.Черенкова, 1977, 1980 та ін./, у яких переконливо доводиться необхідність поєднання формально-синтаксичних аспектів характеристики з семантичними. Разом з тим з'ясувальні конструкції до цього часу інтерпретуються неоднозначно і викликають протилежні судження. Це спонукає розробляти нові підходи до їх вивчення. Саме потреба в системному і послідовному дослідженні структурно-семантичних особливостей з'ясувальних конструкцій і визначило вибір теми дисертації.

Об'єктом дослідження в дисертації є конструкції з опорними дієсловами, які виражають з'ясувальні відношення.

Мета роботи полягає в комплексному аналізі семантики і структури з'ясувальних конструкцій як елементів польового формально-змістовного об'єднання. Для реалізації поставленої мети необхідно було розв'язати такі завдання:

1/ визначити арсенал синтаксичних одиниць, які служать в російській мові для вираження з'ясувальних відношень;

2/ скласти реєстр дієслівних лексем, здатних виступати у функції з'ясувальних, і уточнити семантичні основи їх класифікації;

3/ проаналізувати вплив семантичних процесів у смисловій структурі опорних дієслів на їх синтагматичні і парадигматичні властивості;

4/ виявити семантико-синтаксичні умови реалізації деліберативного значення в складних і простих реченнях;

5/ описати структуру поля з'ясувальності як сукупності ієрархічно організованих елементів і відношень між цими елементами.

Методи дослідження. У дисертації застосовувався переважно описовий метод /на базі логічної індукції та дедукції/. Важливу роль відіграв також метод компонентного аналізу, який дав можливість в семантичній структурі з'ясувальних дієслів виділити окремі семі і визначити їх зв'язок з синтагматичними характеристиками. Дослідження опіввіднесеності конструкцій базувалося на трансформаційному методі.

Наукова новизна дисертації полягає в комплексному розгляді об'єкта дослідження. Вперше для аналізу з'ясувальних конструкцій використовувалась модель поля, що дозволило визначити склад мовних одиниць, які виражають з'ясувальні від-

ношення в структурі простого і складного речень. Дослідження з'ясувальних дієслів здійснено з урахуванням полісемії. Багатоаспектна типологія дієслів відображає "пересічення" семантичної типології предикатів і лексико-семантичної класифікації.

Матеріалом дослідження стали конструкції зі значенням з'ясувальності, відібрані методом випадкової вибірки з творів художньої та публіцистичної літератури, з періодичних видань останніх років /близько 4000 фіксацій/. Джерелом матеріалу слугували також "Словарь русского языка" в 4-х т., "Словарь русского языка" в 17-ти т., "Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса" Г.О.Золотової /1988/.

Теоретичне і практичне значення дисертації зумовлене тим, що в ній описано цілісний фрагмент функціонального синтаксису російської мови. Положення дисертації можливо використати для розв'язання таких актуальних проблем, як дослідження системи мови на основі моделі поля, розгляд правил організації синтаксичних конструкцій у залежності від лексико-семантичних характеристик його компонентів, вивчення взаємозв'язку парадигматики і синтагматики слова з урахуванням його багатозначності, опис семантичної типології предикатів. Одержані результати можуть бути використані для подальшого визначення синтаксичного репертуару сучасної російської мови, в лексикографічній практиці для більш адекватного відображення семантичної структури багатозначних слів, а також у навчальному процесі вузів при вивченні синтаксису словосполучення й речення, у розробці навчальних посібників, при читанні спецкурсів з проблем лексичної семантики.

Апробація роботи. Різноманітні аспекти досліджуваної

проблеми висвітлені в п'яти публікаціях, що обговорювалися на засіданнях кафедри російської мови УДПУ ім.М.П.Драгоманова, на наукових конференціях "Взаимодействие украинского и русского языков на территории Украины и актуальные проблемы их исследования и преподавания" /Полтава, 1993/, "Семантика мови і тексту" /Івано-Франківськ, 1993/, "Функциональная лингвистика" /Ялта, 1994/, "Мовна дійсність в Україні /проблеми, перспективи/" /Вінниця, 1994/.

На захист виносяться такі основні положення:

1. Основою для об'єднання різних за своєю структурою синтаксичних одиниць у поле з'ясувальності є їх властивість відображати однотипну категоріальну ситуацію.

2. Синтаксичні конструкції, що виражають з'ясувальні відношення, об'єднуються в систему мовних засобів на основі семантичних і граматичних принципів. Системність мовних зв'язків виявляється в існуванні парадигматичних відношень співвідносності й синонімії з'ясувальних конструкцій, у наявності трансформацій деліберативного компонента, а також в існуванні парадигматичних відношень між з'ясувальними дієсловами як членами одного семантико-синтаксичного класу.

3. У семантичному поданні денотативної ситуації, що відображена з'ясувальною конструкцією, організуючим елементом є предикат зі значенням психічної діяльності, який відкриває позиції для інших семантичних елементів. Типове значення предиката обумовлює своєрідність семантико-синтаксичної організації досліджуваних конструкцій.

4. В організації речення зі з'ясувальною конструкцією визначальним фактором є наявність синсемантичності опорного дієслова й залежного від нього компонента. Взаємовплив з'ясувального дієслова і деліберата виявляється в тому, що різ-

ні лексико-семантичні варіанти полісемантичного дієслова приєднують різні семантико-синтаксичні типи деліберативів.

Структура дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох глав, висновків, бібліографії, списку використаних для аналізу джерел, списку умовних скорочень, додатків.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується вибір теми дисертації, визначається її актуальність, наукова новизна, предмет і об'єкт дослідження, мета, завдання і головні методи роботи, розкривається теоретична і практична значимість дослідження, характеризується фактичний матеріал, формулюються основні положення, що виносяться на захист.

У першій главі "Основні принципи структурно-семантичного аналізу засобів вираження з'ясувальності" висвітлюються поняття з'ясувальності, з'ясувальної конструкції, визначаються принципи дослідження елементів, які формують з'ясувальні відношення: предиката зі значенням психічної діяльності /з'ясувальної лексики/ і деліберативного компонента.

Сутність категорії з'ясувальності полягає в нерозчленованому відображенні психічної діяльності та об'єкта цієї діяльності. Мовним репрезентантом категорії з'ясувальності виступає з'ясувальна конструкція/далі - ЗК/. Категоріальна ситуація співвідносна з узагальненим образом безлічі ситуацій, ЗК співвідносна з денотативною ситуацією чи безліччю таких ситуацій об'єктивної дійсності. Семантичним компонентом, що конструє ЗК, є предикат, який відображає психічну діяльність і який відкриває місця для інших семантичних елементів /аргументів, семантичних актантів/. Такий предикат відзначається наявністю валентної позиції, яка підлягає обов'язковому за-

повиненю облігаторним компонентом зі значенням деліберата. Між предикатом і делібератом існують комплетивні відношення, що кваліфікуються як з'ясувальні. Таким чином, з'ясувальність - це категорія семантико-синтаксична, яка відображає характер взаємовідношень предиката /з'ясувального дієслова/ і деліберативного компонента. Разом з тим з'ясувальність - це семантико-синтаксичне поле, котре базується на цій категорії і котре об'єднує угруповання відповідних лексико-граматичних засобів мови, що використовуються для відображення різних варіантів цієї категорії.

Дослідження поля з'ясувальності полягає насамперед в аналізі конкретних реалізацій різних можливостей вираження з'ясувальних відношень. Виявлення семантико-синтаксичних характеристик ЗК передбачає аналіз елементів, які формують ці відношення: предиката зі значенням психічної діяльності /з'ясувального дієслова/ і деліберативного компонента.

Вивчення з'ясувальних дієслів в реферованій дисертації базується на багатоаспектній типології. Опис семантики дієслів спирається на семантичну типологію предикатів, пов'язану з такими поняттями, як дія, процес, стан та ін., а також на лексико-семантичну класифікацію, котра розмежовує лексико-семантичні групи з точки зору їх парадигматичних і синтагматичних зв'язків. При аналізі семантичних типів предикатів використані класифікаційні ознаки, які були запропоновані О.М. Селиверстовою /"Семантические типы предикатов." - М.: Наука, 1982. - С.86-157/. До найбільш суттєвих ознак належать співвіднесеність денотата предиката з віссю часу й активність/неактивність суб'єкта. При виділенні лексико-семантичних груп враховувалася полісемія з'ясувальних дієслів, тому проблему становило визначення сем, що забезпечують входження лексико-

семантичного варіанта до тієї чи іншої синтагми і парадигми.

Дослідження деліберативного компонента в дисертації базується на аналізі його форми, значення, функції.

Вивчення з'ясувальних конструкцій передбачає опис взаємовпливу опорного дієслова і деліберативного компонента.

У другій главі "Засоби вираження з'ясувальних відношень в сучасній російській мові" виявляється інвентар синтаксичних структур /ЗК/, визначається інвентар значень елементів ЗК, розглядаються співвідношення між формою і змістом деліберата.

Звертання до предикатного значення з'ясувальних дієслів як до вищого рівня семантичного абстрагування є своєрідним переходом до семантико-синтаксичного і формально-синтаксичного аспектів їх характеристики.

Аналіз мовного матеріалу свідчить, що з'ясувальні конструкції формують предикати дії, класу дій, процесу, класу процесів, психічного ставлення, психічної реакції, потенційності, екзистенціальні результати. У ці рубрики відповідно входять предикати зі значенням результату дії, результату процесу тощо. Невідокремленість результативів пов'язана з тим, що категорії результативності/нерезультативності не впливають на характер з'ясувальних відношень.

Предикати дії позначають діяльність, що породжується дієчем і активно ним стимулюється. Вони характеризують свої денотати як локалізовані на реальній осі часу. Наприклад: говори́ть, ляга́ть, обдумва́ть, анализировать, прислушива́ться, изобража́ть та ін. Предикати можуть позначати не тільки індивідуальну дію, а й класи таких дій. Клас являє собою узагальнення, яке не тотожне не тільки окремому члену класу, а й множині його членів. До предикатів класу дій в ЗК належать дієслова зі значенням піклування /беспокои́ться, гляде́ть, заботи́ться та

ін./ і передачі знання, навичок /учить, научить, обучать та ін./.

Предикати процесу вказують на такий "пофазно існуючий об'єкт", який не передбачає активного виконавця. До предикатів процесу належать дієслова з семантикою сприйняття /видеть, замечать, воспринимать, слышать та ін./.

Предикатами класу процесів в ЗК виступають дієслова привыкать, отвыкать.

Екзистенціально-результативні предикати поєднують у своєму значенні інформацію про результат з інформацією про його "присутність - існування" у свідомості суб'єкта і вказують на те, що суб'єкт має знання, судження, міркування тощо, які представлені як безпосередні результати їх формування. Ці предикати не мають визначеної локалізації на осі часу, їх суб'єкт характеризується різним ступенем активності. З'ясувальні дієслова екзистенціально-результативного типу можуть прогнозувати значення деліберата. Наприклад, у реченні Х знаєт, что У дома твердження У дома розуміється як існуюче в реальній дійсності на відміну від Х думаєт, что У дома, яке не передбачає, що У дійсно дома. В останньому реченні з'ясувальне дієслово має значення відображення, що конструється суб'єктом. До дієслів зі значенням "відображення-проекція" належать знать, понимать, сознавать, помнить, забывать та ін.; до дієслів зі значенням "відображення-конструкт" - полагать, предполагать, считать, думаться та ін.

Предикати типу любить, нравиться, ненавидеть, терпеть /з часткою не/, обожать в ЗК кваліфікуються як предикати психічного ставлення. Їх денотати не локалізовані на осі часу. Суб'єкт таких предикатів кваліфікується як неагентивний визначальний /термін О.М.Селіверстової/.

В ЗК функціонують предикати, які відображають емоційний

стан суб'єкта /печалиться, жалеть, восхищаться, изумляться та ін./ . У семантиці цих дієслів у ЗК на перший план виступають ментальні смисли, емотивні значення відходять на другий план. Відношення, які виникають між з'ясувальним дієсловом і делібератом, наближаються до причинових, але не збігаються з ними. Денотат цих предикатів має локалізацію на осі часу, суб'єкт характеризується як визначальний неагентивний.

До предикатів потенційності в ЗК віднесено дієслова зі значенням бажання, яке не пов'язане з настановою на його реалізацію: хотеть - "мати бажання, відчувати потребу, необхідність у чому-небудь", хотеться, желать, жаждать та ін.

Виділення предикатних типів є першим етапом класифікації з'ясувальних дієслів. При подальшому аналізі всі вони членуються на підтипи. Так, поняття дії позначають дієслова зі значенням мовної дії, розумової дії, дії сприйняття, дії відтворення об'єкта. Кожен підтип у свою чергу охоплює ряд лексико-семантичних груп. Наприклад, найпоказовіший тип дієслівних предикатів дії - предикати мовлення - охоплює групи інформаційних дієслів зі значенням нейтрального повідомлення /информировать, уведомляют, объявляют, говорить/, дезінформації /врать, брехать, клеветать/, засвідчення правдивості/неправдивості інформації /опровергать, подтверждать, свидетельствовать/, пророкування /вещать, предрекать/, попередження /предупреждать, предостерегать/, зізнання /каяться, виниться, сознаваться/, обіцяння /обещать, сулить/, хвастощів /хвастать, хвалиться, бахвалиться/, клятви /божиться, клясться/, незадоволення /брюзжать, жаловаться/, відтворення інформації /переписывать, переводить/, згоди/незгоди /соглашаться, отказываться/, мовного прояву ставлення /благодарить, винить, ругать/ . Крім того, до дієслів дії мовлення належать дієслова

інтерсуб'єктного спілкування /беседувати, спорити, уговоритися/, мовної каузативності /велити, встрівати, дозволяти/, зі значенням залитання ,спрашувати, виведувати, вяснити/.

Аналіз мовного матеріалу засвідчує, що в сучасній російській мові фіксується немало перехідних явищ, які становлять найбільшу складність у своїй кваліфікації. Наприклад, серед екзистенціальних результативів були виявлені предикати, які займають "проміжне положення" між "відображенням-конструктом" і "відображенням-проекцією". Це дієслова зі значенням надії /надеяться - "мати надію"; ждати - "мати надію на що-небудь"; мечтати - "передбачати що-небудь, мати надію на що-небудь" та ін./, віри /верить - "мати тверду переконаність, бути переконаним у чому-небудь"; вериться - "про почуття переконаності в правдивості, в правильності чого-небудь" та ін./, сумніву /сомневаться - "відчувати сумнів, невпевненість у чому-небудь, нетвердо вірити в що-небудь" та ін./, котрі за своєю семантикою тяжіють як до ментальних, так і до емотивних слів.

Необхідною умовою класифікації з'ясувальних лексем було врахування їх полісемії. Це дало можливість встановити взаємозалежність між значенням лексико-семантичного варіанта і його синтагматичними можливостями. Наприклад, предикат дії думати /"розмірковувати, обмірковувати"/ пр'єднує підрядну частину зі сполучником і обов'язковим корелятом /я думал о том, что пора внести в життя хотя бы относительный порядок /К.Паустовський//, підрядну частину зі сполучним словом /Она разглядывала его и думала, откуда он взялся к ним в купе /Б.Пастернак//, підрядну частину зі сполучниковою часткою ли /я думаю, не поздно ли соборовать? /Л.Толстий//, іменну синтаксему /Нам пристало думать не о слухах, а о пользе отечества /С.Радинський//. Реалізуючи значення екзистенціально-результативно-

го предиката дієслово думать /"думати, гадати"/ приєднує підрядну частину зі сполучником что /Я думал, что сойду с ума от боли и бессильной ярости /В.Биков//. Факторний предикат дії думать /"мати намір зробити що-небудь"/ приєднує тільки інфінітивну синтаксему /Много думал я совершить /М.Гоголь//. Предикату класу дій думать /"турбуватися"/ властива сполучуваність з підрядною частиною зі сполучником чтобы /Ведь я одна думаю о том, чтобы всех накормить /Ю.Трифонов//. Таким чином, у залежності від того, який лексико-семантичний варіант дієслова думать репрезентований у ЗК, в його семній структурі відповідно актуалізуються семи "розмірковування", "припущення", "намір", "турбота".

Прикладом взаємозв'язку семної структури дієслів з їх синтагматикою може бути спостереження, що інформаційне слово, яке передає нейтральне повідомлення і яке не містить у собі модальних сем, приєднує підрядну частину зі сполучником что /Егор докладывает, что пришел студент /А.Чехов//, а інформаційне дієслово з семою каузації приєднує підрядну частину зі сполучником чтобы /Я молила бога, чтобы хоть писемю, сохранившееся у меня, не было предвестником несчастья /Б.Окуджава//. Сема "необізнаність" зумовлює приєднання підрядної частини зі сполучниковою часткою ли. Наприклад: Он спросил, готова ли у меня стаття о прениях в парламенте /Ю.Домбровський//. Значення необізнаності в семантику дієслова може вносити частка не; що призводить до можливості використання в таких випадках підрядної частини зі сполучниковою часткою ли. Пор.: Х знал, что У приедет - Х не знал, приедет ли У.

Крім того, семна структура дієслів у ряді випадків прогнозує модально-часове значення деліберативного компонента. Наприклад, семи "погроза", "обіцяння" свідчать про те, що де-

ліберат позначає зміст інформації про ситуацію, яка характеризується віднесеністю до майбутнього /За обідом я нічого не ел, и Лиза пригрозила мне, что пошлет об этом телеграмму маме /К.Паустовський// Обещаю вам, что вы не будете нуждаться /Д.Толстой//; сема "каяття" зумовлює віднесеність деліберата до минулого /Каксь: в тот день я плохо работала /Н.Ілліна// тощо.

Дослідження з'ясувальних конструкцій дозволило виділити різні форми і значення деліберативного компонента. Найбільш типовою формою є підрядна частина складного речення зі сполучниковим чи займенниковим зв'язком. Наприклад: Про сонату знали, что она скучная и вымученная /Б.Пастернак/; Не помню я, чем кончилась война и сколько лет сейчас тебе, не помню /Й.Бродський/. У функції деліберата можуть виступати залежна частина безсполучникового складного речення /Вижу: кто-то скачет на лихом коне /А.Фет//; інфінітивна синтаксема /И раздумал лечиться /М.Булгаков//; іменна синтаксема /И принялся излагать ему положение бедной старухи, упомянув про ее беспомощность и отчаяние /О.Куприн//. Значення деліберативного компонента залежить від семантики опорного дієслова і від форми свого вираження. Наприклад, розрізняються такі значення деліберата як зміст нейтрального повідомлення /сообщили, что началось вторжение/; зміст дезінформації /врать, что бо-лит рука/; тема інформації/дезінформації /написать о впечатлениях; лгать о поездке/; зміст/тема інформації, що прихована /скрывать, что знает про его подвиги; молчать о любви/; зміст/тема спонукання /приказать, чтобы стреляли; распорядиться насчет завтрака/; зміст/тема запитання /осведомиться, куда ходил; справиться о комнате/; зміст/тема розумової діяльності /придумать, что нужно делать; думать о работе/ та ін. Компо-

нент, що заповнює сему неозначеності в семантичній структурі з'ясувального дієслова, може мати синкретичне значення: деліберат-каузатор мовного ставлення /каяться в своей вине, дохваляться богатством/; директивний об'єкт-деліберат сприйняття /прислушиваться к разговорам/; деліберат-потенсив /намереваться объехать/; каузатор-деліберат психічної реакції /халеть, что не приехал раньше/ та деякі інші.

Необхідною умовою для усвідомлення категорії з'ясувальності шляхом вивчення речень зі з'ясувальними підрядними є дослідження семантики засобів зв'язку. Спостереження свідчать, що сполучники і сполучні слова впливають на характер з'ясувальних відношень і на значення деліберата. Наприклад, якщо при дієслові спрашивать підрядна частина містить сполучне слово, деліберат має значення диктального питання /Х спрашивает, когда будет собрание/; якщо підрядна частина містить сполучну частку ли, деліберат виражає модальне питання /Х спрашивает, будет ли собрание/. Дієслово нравиться виражає відношення до конкретної ситуації або сукупності ситуацій при уживанні зі сполучниками что, как /Мне не нравится, что он курит/; сполучник когда вносить семантичний відтінок узагальненості, тому дієслово передає відношення до абстрактної ситуації /Мне не нравится, когда курят/. Сполучник будто додає до змісту повідомлення значення сумніву /Он пишет, будто этой бочке четыре сотни лет /Б.Радзиньский//; за допомогою сполучників чтобы не і как бы не приєднуються підрядні зі значенням змісту небажаної ситуації /Он боялся, как бы чего не вышло, как бы его не зарезал Афанасий, как бы не забрались воры /А.Чехов// тощо. При аналізі ЗК враховувалось і те, що між семантикою сполучника і значенням з'ясувального дієслова існує закономірний зв'язок, взаємна обумовленість,

що дозволило розглядати їх у нерозривній єдності.

Багатаспектний аналіз ЗК свідчить про їхню багатогранність як об'єкта лінгвістичного дослідження.

У третьій главі "Структура семантико-синтаксичного поля з'ясувальності" висвітлюються поняття і системні ознаки семантико-синтаксичного поля, виявляються співвідношення різних форм деліберата, характеризується структура поля з'ясувальності, розглядаються імпліцитні засоби вираження з'ясувальності.

Семантико-синтаксичне поле як змістовно-формальна єдність являє собою системно-структурне об'єднання синтаксичних одиниць, які виражають одну понятійну категорію. Поле характеризується сукупністю ієрархічних елементів і мережею зв'язків між цими елементами.

Існування абстрактної понятійної ситуації з'ясувальності в екстралінгвістичній основі виділення поля з'ясувальності. Лінгвістичною основою є наявність у мові сукупності з'ясувальних конструкцій, які знаходяться між собою у визначених відношеннях і зв'язках.

Про системність зв'язків на синтаксичному рівні свідчать парадигматичні відношення співвідносності й синонімії між формами деліберативного компонента. Для визнання ЗК співвідносними необхідна наявність двох умов: формальної /структурної/, при якій допускається можливість побудови простого речення з лексико-морфологічного матеріалу складного речення, і семантичної, при якій просте речення виражає зміст, що є аналогічним змістові складного речення. При цьому підрядна чи залежна частини розглядаються як експліцитні знаки ситуацій, а імена й інфінітиви визначаються як імпліцитні знаки.

Дослідження співвідносності ЗК базується на трансформа-

ційному методі. В дисертації розглядалися такі трансформації, як номіналізація /...подозревать, что убил...→...подозревать в убийстве.../, вербалізація /..общали, что научат...→...общали научить.../, деноміналізація /...верить в существование...→...верить, что существует.../, девербалізація /...договорились встретиться...→...договорились, что встретятся.../, а також трансформація типу "підрядна частина-складного речення ↔ залежна частина безсполучникового складного речення" /...прошу: не играй...↔...прошу не играть...→...прошу, чтобы не играли.../.

Аналіз мовного матеріалу засвідчив, що не всі ЗК підлягають трансформаційним перетворенням у зв'язку з існуванням семантико-граматичних ознак, які перешкоджають реалізації умов співвідносності /модальність, лексичне значення і словотворча побудова, зміст підрядного речення/.

Трансформі деліберата як функціональні синоніми утворюють парадигматичні ряди варіантів, пов'язаних між собою синтаксико-семантичним змістом.

У межах поля з'ясувальності спостерігається явище полісемії. Іменна синтаксема о + предложний падеж при дієсловах мислення, мовлення /говорить, спросить, думать та ін./ має значення деліберата, при дієсловах советовать, тужить, печалиться та ін. - значення деліберата-каузатора. У першому випадку вона синонімічна синтаксемам насчет + род.падеж, по поводу + род. падеж, у другому - синтаксемі по + дат.падеж.

Семантико-синтаксичне поле з'ясувальності характеризується сукупністю ієрархічних груп елементів, які не створюють гомогенної системи. Це поле дифузної структури;

У структурі поля виділяються мікрополя: 1/ мікрополе ЗК складних речень з наступним членуванням на субмікрополя речень зі сполучниковим зв'язком, речень зі сполучними слова-

ми, речень із безсполучниковим зв'язком; 2/ мікрополе ЗК з іменними деліберативними синтаксемами; 3/ мікрополе ЗК з інфінітивними деліберативними синтаксемами. Кожному мікрополю властива своя конфігурація, свої центральні і периферійні конституенти. У полі з'ясувальності найвищий ступінь спеціалізації вираження з'ясувальних відношень властивий передусім складним реченням. У порівнянні з деліберативними синтаксемами підрядним реченням притаманна більша семантична і граматична ємність. Поміж складних речень перше місце в ієрархії вираження з'ясувальних відношень належить конструкціям зі сполучниковим зв'язком. Найвиразніше виконують функцію поля і найбільш частотні в порівнянні з іншими конструкціями речення зі сполучниками что, чтобы, сполучною часткою ли, Отже, вони належать до центру субмікрополя. Інші типи /зі сполучниками будто; будто бы, как будто, чтобы не та ін./ створюють його периферію.

У субмікрополі ЗК зі сполучниковими словами центр складають речення з питальним і займенниково-інтенсифікуючим зв'язком, а периферію – речення з анафоричним зв'язком двох типів: поширювально-з'ясувальним /Никакой паники Катя не проявила, что мне понравилось /Ю.Трифонов// і номінативно-з'ясувальним /Лишь в последний год он оценил то, что потерял в своей жизни /А.Платонов//.

Субмікрополе ЗК із безсполучниковим зв'язком складають власне безсполучникові складні ЗК /Мне нужно знать: все сделано как надо? /М.Амосов//; безсполучникові варіанти складносурядних речень /Учти, от твоего решения зависит жизнь многих людей /В.Санін//; ЗК з еліпсисом з'ясувальної лексики, які кваліфікуються як еліптичні /М.С.Поспелов, 1950/, переривчастої структури /Г.К.Хамзіна, 1971/, приєднальні /В.Г.Ма-

каров/ /Рибас вгляделся: далеко-далеко по дорозі ехала карета /Е.Радзінський//; конструкції типу "слова автора + пряма мова, яка складається з однієї предикативної одиниці" /Н спросила: "Переводи всегда были только необходимостью?" /Н.Глен//.

У мікрополі ЗК з деліберативними іменними синтаксемами до центральної зони належать конструкції з синтаксемою о + предл.падеж і її синоніми. Вони мають власну структурно-семантичну самостійність - діагностичну силу, яка прогнозує семантику опорної лексики. Інші типи синтаксем поступаються ступенем спеціалізації, їх значення ускладнене додатковими відтінками, тому вони складають периферію мікрополя.

У мікрополі з інфінітивними синтаксемами однозначно виконують функцію поля ЗК з опорними словами зі значеннями мовної діяльності й бажання. При факторних дієсловах і лексемах типу любить, ненавидеть, боятся, стесняются інфінітив характеризується синкретичним значенням.

Дослідження поля з'ясувальності в даній роботі базувалося на вивченні експліцитних засобів вираження з'ясувальних відношень. Російській мові властиві також конструкції з імпліцитною з'ясувальністю.

Серед ЗК є речення, в яких лінгвісти традиційно виділяють модус і диктум /Ш.Баллі, 1955/. Наприклад, дієслова з семою "бажання" здатні формувати експліцитний модус оптативності /Хотелось бы, чтобы счастье пришло как заслуга /М.Пришвин//, дієслова з семою каузативу формують модус із семантикою спонукальності /Н требую, чтобы меня немедленно выпустили /М.Булгаков//. При комунікативному акті може відбутися імплікація модуса, при цьому змінюється форма вираження оптативної й спонукальної ситуації - замість конструкцій опосередкованої модальності /ЗК/ використовуються конструкції

прямої модальності. Наприклад: Я хочу, чтобы он пришел - Вот бы он пришел; Я требую, чтобы он пришел - Пусть он придет. Отже, прості речення у функції спеціалізованих засобів вираження бажаності й спонукальності можливо розглядати як конструкції з імпліцитною з'ясувальністю. Таким же чином можуть бути розглянуті питальні речення, про що свідчать трансформації типу: /Леня/: Где фонарик? /Ю.Трифонов/ -Леня спрашивает, где фонарик.

Імпліцитна з'ясувальність спостерігається також у реченнях зі вставними словами і конструкціями. Формально головна частина складного речення може втрачати /в основному/ вихідну семантику і починати виконувати функцію вставної конструкції. Наприклад: Но, как говорил поэт, не поздоровится от таких похвал /Н.Ілліна/ - Поэт говорил, что не поздоровится от таких похвал.

Питання про імпліцитну з'ясувальність потребує самостійного поглибленого аналізу.

У висновках викладені наслідки дисертаційного дослідження.

Характер з'ясувальних відношень обумовлює комплексний підхід до їх аналізу й тим самим - пильну увагу до семантичних, синтагматичних і парадигматичних характеристик з'ясувальних конструкцій. Для вивчення характеристик ЗК релевантним є дослідження предиката зі значенням психічної діяльності і деліберата як компонентів, котрі формують відношення з'ясувальності.

Різні типи предикатів, які функціонують у ЗК, відіграють суттєву роль у формуванні семантичної структури речення. Аналіз з'ясувальних дієслів дозволяє констатувати, що процеси, які відбуваються на рівні семантичної структури слова, впли-

вють на його синтагматичні властивості й визначають неоднакові синтагматичні потенції у різних значень одного полісемантичного слова. Семна структура з'ясувального дієслова сигналізує про віднесеність деліберата до того чи іншого модального плану. Модальне значення деліберата як частини, що з'ясовує, сприймається в перспективі модального значення частини, що з'ясовується.

Деліберативний компонент має різні форми свого вираження /підрядна частина складного речення, залежна частина складного безсполучникового речення, іменна синтаксема, інфінітив/. Деліберат може характеризуватися однозначністю або синкретизмом семантики.

Взаємовплив деліберата і з'ясувального дієслова виявляється в тому, що заповнення релятивного значення опорного дієслова делібератом відбувається на основі їх синсемічності - семантичної сумісності взаємозалежних мовних одиниць.

Аналіз різних видів ЗК показав, що між ними існують парадигматичні відношення, котрі підтверджують системність мовних зв'язків на синтаксичному рівні.

Конструкції, що спеціалізуються на вираженні з'ясувальних відношень, утворюють понятійно-формальне об'єднання - семантико-синтаксичне поле, яке характеризується сукупністю ієрархічних елементів та ієрархічністю зв'язків між елементами і групами елементів.

Функціонування ЗК у мовній системі потребує подальшого вивчення. Залишається відкритим питання про семантико-синтаксичну характеристику ЗК з опорними іменниками, прикметниками, предикативами з точки зору моделі поля, про конструкції з імпліцитними з'ясувальними відношеннями, про вживання ЗК у різних функціональних стилях тощо.

З теми дисертації опубліковані такі праці:

1. Изъяснительные глаголы как экзистенциально-результативный тип предикатов // Шляхи підвищення якості підготовки педагогічних працівників у вищих навчальних закладах.: Зб. наук.праць. Ч.3. - Вінниця - Бар, 1994. - С.73-80.

2. З'ясувальна конструкція як засіб передачі оптативного значення /на матеріалі російської мови/ // Матеріали міжнародної наукової конференції "Семантика мови і тексту". ІЗ-ІВ жовтня 1993 р. Ч.2. - Івано-Франківськ, 1993. - С.159-160.

3. Об изучении средств выражения субъективно-модальных значений в вузовском синтаксисе // Взаимодействие украинского и русского языков на территории Украины и актуальные проблемы их исследования и преподавания / Материалы I Ганичевских чтений/. Т.2. - Полтава, 1993. - С.121-124.

4. Изъяснительная конструкция как средство выражения повелительного значения /на материале русского языка/ // Функциональная лингвистика. Материалы конференции. Ялта, 24-28 апреля 1994 г. - Симферополь: Изд-во "Сонат", 1994. Ч.2. - С.77-78.

5. Питання типології з'ясувальних конструкцій // Мовна дійсність в Україні /проблеми, перспективи/: Тези доповідей і повідомлень наукової конференції. Ч.2. - Вінниця, 1994. - С.155-157.

Тиденко Л.Т. Семантико-синтаксическое поле изъяснительности в современном русском языке. Диссертация /на правах рукописи/ на соискание ученой степени по специальности 10.02.01 - русский язык, Украинский государственный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 1994. В ра-

боте досліджувались семантика, структура і відносини співвідносності роз'яснителних конструкцій як елементів полевого системно-структурного об'єднання. Визначено арсенал синтаксических одиниць, виражаючих роз'яснителні відносини; встановлено семантико-синтаксическі умови реалізації деліберативного значення в складному і простому реченнях; описано структуру поля роз'яснителності. Матеріали дисертації використовувались в навчальному процесі при вивченні синтаксиса словосполучення і речення.

Tishchenko L.T. Semantico-syntactic field of interpretation in modern Russian. The dissertation (manuscript) is presented for academic degree of candidate of Philology; speciality 10.02.01 - the Russian Language; the State Ukrainian Pedagogical University named after M.P.Drahomanov, Kyiv, 1994. It deals with the investigation semantics, structure and correlation of interpretation constructions as the elements of the field systematic and structural combinations. The stock of syntactic units expressing interpretation relations as well as semantico-syntactic conditions of realization of deliberative meaning in complex and simple sentences has been determined. The dissertation also provides the analysis of the structure of interpretation field. The materials of the thesis have been used in classes syntax of a word combination and a sentence.

Ключові слова: синтаксис, з'ясувальна конструкція, деліберат, семантико-синтаксичне поле.

Підписано до друку 25.10.1994р. Об'єм 1,0. Формат 60x84 1/16
Друк офсетний. Тир. 100пр. Зам. 278. Безплатно.

ЛДУ УПУ ім. М.П.Драгоманова. Київ, Пирогова, 9.